

TRANSFORMACIJA POLITIČKIH SUSTAVA

Enciklopedija transformacije političkih sustava 20. stoljeća.* Tako bi se ukratko moglo opisati drugo pre-rađeno i prošireno izdanje autora Wolfganga Merkela, njemačkog politologa svjetskog ugleda, profesora komparativne politike i istraživanja demokracije na Humboldtovu sveučilištu u Berlinu, učenika također svjetski poznatog politologa Klaus von Beymea, kojemu je i posvetio ovo djelo, a koje su za potrebe hrvatske čitateljske publike preveli Mirjana Kasapović i Nenad Zakošek, profesori zagrebačkog Fakulteta političkih znanosti.

U ovom djelu Merkel daje sveobuhvatan prikaz transformacije političkih sustava, najprije objašnjavajući teorijski segment, a potom opisujući transformacije u različitim geopolitičkim regijama na temelju Huntingtonove klasifikacije valova demokratizacije.

Knjiga je podijeljena na sedam poglavlja. U uvodnom poglavlju Merkel se bavi teorijskim okvirom transformacije, u drugom obrađuje prva dva vala demokratizacije, dok se u trećem, četvrtom, petom i šestom poglavlju bavi trećim va-

lom demokratizacije u različitim geopolitičkim područjima: Južnoj Europi, Latinskoj Americi, Istočnoj i Jugoistočnoj Aziji te Istočnoj Europi. Budući da u tim poglavljima utvrđuje da se društvo i država demokratiziraju "iznutra", u završnom poglavlju bavi se pitanjem provođenja demokratizacije "izvana".

Prvo poglavlje (9-113) – teorijski okvir transformacije – služi kao svojevrsno kazalo pojmova u kojem Merkel tipologizira političke sustave po uzoru na Hansa Kelsena (demokracija i autokracija), dodajući i nove jezične kovanice "defektna demokracija" i "usidrena demokracija" kao nove podtipove demokratskog političkog sustava (prvi put objavljene u Merkel, Puhle *et al.*, *Defekte Demokratie*, sv. 1.; *Theorie*, Opladen). Merkel tipologizaciji pristupa deduktivno, u smislu Maxa Webera, jer "kaotično mnoštvo različitih realnih sustava treba sustavno svrstati u neki 'idealni' sklop, i to tako da se misaono-logički uvažavaju bitna obilježja koja karakteriziraju poretke političke vladavine" (10). Kao kriterije klasifikacije političkih sustava Merkel uzima sljedeće parametre:

* Wolfgang Merkel, *Transformacija političkih sustava – uvod u teoriju i empirijsko istraživanje transformacije*, Zagreb: Biblioteka Politička misao, 2011, 552 str.

1. legitimaciju vlasti pod kojom zapravo podrazumijeva legitimaciju opsega vlasti, odnosno odgovor na pitanje kako se dolazi na vlast – po načelu narodne suverenosti, po načelu raznih mentaliteta (npr. patriotizma ili nacionalizma) ili po zatvorenom načelu svjetonazora koje predstavlja neprikosnoveno prihvaćanje apsolutne istine; 2. pristup vlasti koji analizira način izbora onih koji vladaju i koji se očituje u tome postoji li univerzalno biračko pravo, podliježe li to pravo određenim ograničenjima ili uopće ne postoji; 3. monopol na vlast kojim se odgovara na pitanje tko donosi obvezujuće odluke – demokratski legitimirane i ustavom predviđene instance (uz potpunu slobodu ili ograničenje aktera veta), samoimenovani despoti ili demokratski nelegitimirani akteri kojima se ustupaju područja izvanustavnog odlučivanja; 4. strukturu vlasti koja označava tko obnaša vlast, je li ona podijeljena između više nositelja (pluralistička), između samo nekoliko njih (polupluralistička) ili je u rukama jedne osobe ili skupine (monistička); 5. pretenziju na opseg vlasti koja označava granicu dokle se vlast može protezati – u spektru od totalitarnih do demokratskih režima može biti neograničena (totalna), obuhvatna, ograničena koja narušava granice pravne države i ograničena koja u potpunosti djeluje u skladu s definiranim i zajamčenim granicama vlasti; 6. način vladanja, koji može biti samovoljan u totalitarnim režimima i graničiti s terorom, ograničeno represivan u autoritarnim režimima te manje ili više u skladu s načelima pravne države u demokratskim režimima.

Iscrpna tipologija političkih sustava (autokratske sustave dijeli na totalitarne i autoritarne, a demokratske na defektne i usidrene sustave) vrlo sistematično pozicionira svjetske političke sustave

(aktualne i one povijesne) u odgovarajuće okvire. Kao realtipove totalitarnih sustava navodi komunistički, fašistički i teokratski režim, a kao realtipove autoritarnih sustava komunistički, fašistički, korporativistički, rasistički, modernizacijski, teokratski, dinastički, sultanistički i rentijerski režim. Realtipovi defektne demokracije su ekskluzivna, enklavna, neliberalna i delegativna demokracija, dok su realtipovi usidrene demokracije većinska i konsenzusna demokracija te predsjednički i parlamentarni sustavi vlasti. U predgovoru hrvatskom izdanju ustvrdio je da je Hrvatska na sigurnom putu iz defektne u konsolidiranu demokraciju pravne države.

Zatim definira i pojmove transformacije (vrlo je bitno razlučiti vladu, režim, državu i sustav, objašnjava kako dolazi do prijelaza iz režima u režim (mijenjanjem režima, promjenom režima, tranzicijom ili transformacijom) te daje prikaz četiriju osnovnih grupa teorija transformacije: teorija sustava, strukturalističkih teorija, kulturalističkih teorija i teorije aktera. Na kraju uvodnog poglavlja bavi se ulogama masa i elita u transformaciji političkih sustava i fazama te transformacije.

Drugo poglavlje (114-153) obrađuje dva demokratska vala i jedan protuval. Po Huntingtonovoj kategorizaciji, prvi val demokratizacije, koji naziva i "dugim valom demokratizacije", obuhvaća period nastanka modernih demokracija od 1828, kada je u SAD-u prvi put više od 50 posto punoljetnih bijelaca imalo biračko pravo (115), do 1922. odnosno 1926, ovisno o tome računa li se kao kraj vala Mussolinijev *Marš na Rim* ili prestanak demokratske vladavine u većini europskih zemalja (Estonija, Letonija, Litva, Poljska, Mađarska, Portugal, Grčka, Španjolska i dr.). Prvi autokratski protu-

val računa se od spomenutih godina do 1942, obuhvaća i turbulentne tridesete godine u kojima je nestala većina južnoameričkih mladih demokracija te njemačka 1933, nakon čega slijedi kratki val demokratizacije do 1962. godine. U tom periodu, nakon Drugog svjetskog rata, dolazi do rađanja poslijeratnih demokracija u poraženim zemljama (Italija, Njemačka i Japan) te do obnove demokracija poslije okupacije (Danska, Norveška, Nizozemska, Francuska, Belgija). Autor obrađuje to područje s posebnim naglaskom na elementima utjecaja (vanjske i unutarnje) politike na poslijeratnu demokratizaciju u ratu poraženih država – Njemačke i Japana – te Italije, čiju su demokratizaciju potaknuli sami Talijani, dok su je u Njemačkoj i Japanu pokrenuli saveznici, tj. ratni poraz. Merkel ističe paradoks sporije konsolidacije talijanskog sustava u odnosu na njemački i japanski, usprkos tome što je Italija sama pokrenula transformaciju iznutra te na tom primjeru pokazuje da to nije dovoljno samo po sebi, već su potrebni drugi društveni i institucionalni elementi da bi se transformacija političkog sustava uspješno privela kraju.

Treći val demokratizacije Merkel prikazuje u narednim četirima poglavljima, ovisno o geopolitičkoj regiji.

U trećem poglavlju (154-189), počevši s Južnom Europom kao regijom iz koje je potekao treći val demokratizacije u 20. stoljeću, autor obrađuje primjere Portugala, Grčke i Španjolske. Portugal je autoritarni korporativistički režim nazvan Estado Novo (formiran u periodu od 1932. do 1974, s dodatnim pridjevom personalistički jer je meritum sustava bio Antonio de Oliveira Salazar, diktator koji je premijersku funkciju obnašao od 1932. do 1968) zamijenio demokracijom uslijed propasti Salazarova *modus* ope-

randi održanja na vlasti: pasivizacije stanovništva, o čemu dovoljno govori činjenica da je prijelaz u drugi politički sustav ostvaren pučem izvana (1974) i da su ga vodili vojni časnici u afričkim kolonijama koje su se potom povezale s demokratskim strujama u samom Portugalu. Institucionalizacija je bila duga, počevši od 1974. i puča do 1982. kada su revizijom ustava vojne snage konačno stavljene pod civilnu kontrolu. Nakon toga uslijedila je konsolidacija na više razina (ustavna, predstavnička i dr.), a od 1982. usvojen je parlamentarni sustav kao model vladanja.

U Grčkoj je autoritarni period u obliku vojne hunte trajao od 1967. do 1974. Taj se tip sustava naziva i "nehijerarhijski vojni režim", a okončan je kolapsom kojim je upravljala opozicija režima 1974, kada premijer prijelazne vlade postaje Karamanlis. Sama institucionalizacija trajala je najkraće koliko bilježe međunarodne komparativne studije, od povlačenja vojske u srpnju 1974. do parlamentarnih izbora u studenome iste godine. Proces konsolidacije odvijao se gotovo istodobno s procesom konsolidacije u ostalim navedenim državama. *De facto*, sustav je od početka bio parlamentaran (s potvrdom u reviziji Ustava 1986), stranački sustav preživio je kritične izbore 1981. godine, a jedina zamjerka, ali koja nije utjecala na konsolidaciju demokracije u cjelini, jest nedovoljno organizirana mreža interesnih skupina i grupa.

U Španjolskoj je autoritativni institucionalizirani režim vođe Francisca Franca od 1939. do 1975. ostavio dubok, trag tako da je nakon prijelaza u drugi tip vladavine (pogodbom između elita režima i oporbe) institucionalizacija bila moguća samo jakim konsenzusom objiju strana. Konsenzus je ostvaren, te je uža institucionalizacija potrajala od Zakona

o političkoj reformi iz 1975. do sustava liberalne demokracije proklamiranog u Ustavu iz 1978. koji je stupio na snagu 1. siječnja 1979. Španjolska je u konsolidacijskom periodu prihvatila parlamentarni sustav s kraljem kao poglavarom, a stranačka konsolidacija dala je poseban doprinos konsolidaciji nove demokracije. Zajedničko svim državama jest to da su se sve tri demokracije nastojale konsolidirati početkom osamdesetih godina (172), pa ih je relativno lako usporediti. U usporedbi s demokracijama drugog vala Merkel ističe da je u konsolidaciji južne europskih država značajno bilo to što se kod njih "brže konsolidirala državljanska kultura koja podupire demokraciju", tim više što se konsolidacija zbivala u "desetljeću privrednih problema, a ne, kao nakon 1945. u fazi prosperiteta" (189).

Istom shemom Merkel u četvrtom poglavlju (190-245) obrađuje Latinsku Ameriku na primjerima država koje su, svaka iz svog autoritarnog režima, na različite načine prošle fazu institucionalizacije, a neke i fazu konsolidacije demokracije. Usprkos brojnim razlikama u sustavima i načinu prijelaza u demokratske sustave, latinskoameričke zemlje karakteriziraju elementi poliarhije kao važan preduvjet novih demokracija, ali i nedovoljno ispunjenje osnovnih zahtjeva pravne države: "važenje građanskih sloboda i prava i horizontalna odgovornost" (241), što je problem i današnjih demokracija Latinske Amerike. Po Bertelsmannovu indeksu transformacije, u pokušaju demokratizacije najneuspješnije su države Kolumbija i Gvatemala, dok su najuspješnije Urugvaj, Kostarika, Jamajka i Čile. Merkel podrobnije obrađuje slučajeve Argentine, Čilea, Perua, Venezuele, Nikaragve i Meksika.

Argentina je posljednji autoritarni period imala u razdoblju između 1976.

i 1983. u vrijeme vladavine vojne hunte, diktature koja je doživjela kolaps, te je u kratkom periodu tijekom 1982. i 1983. demokracija bila institucionalizirana. U periodu konsolidacije Argentina je imala problem konsolidacije delegativne demokracije, jer je delegativna demokracija u kojoj predsjednici djeluju na rubu ustava u toj državi postala nepisano pravilo (takav način vladanja karakterističan je za Alfonsina, Menema, De la Rúa, Duhaldea i Kirschnera). Stranačka konsolidacija također ne protječe glatko jer usprkos niskom efektivnom broju stranaka i niskoj fragmentaciji, slaba kohezija stranaka i unutarstranačke podjele, piše Merkel, djeluju protiv konsolidacijskog učinka. Pomalo iznenađujuće argentinsku demokraciju na životu održava visoka razina organiziranosti civilnog društva i civilne kulture.

Čile je Allendeov režim 1973. zamijenio modernističkom vojnom diktaturom pod zapovjedništvom generala Augusta Pinocheta koji je 1990. institucionalizirao demokraciju u svojoj zemlji. Taj prijelaz, koji se odvijao od 1988. do 1990, bio je dakle upravljao od starih režimskih elita, te je 1990. u Čileu ponovno vraćena civilna vlast. Te je promjene Merkel nazvao "modifikacijom i korekturom autoritarnog ustava" (209) jer je vojska i dalje imala jak izravan utjecaj na politička zbivanja u zemlji. Stoga se govori o "drugoj institucionalizaciji" koja je potrajala do 2004, kada je konsenzusom različitih političkih opcija u zemlji konačno anuliran njen utjecaj. Konsolidacija demokracije započela je i formalnim slabljenjem vojnih ovlasti (ustavna), stranački sustav ocjenjuje se stabilnim i dovoljno usidrenim, čemu pridonosi i povezanost s razvijenim organizacijama civilnog društva.

Venezuelu Merkel analizira na ovom mjestu u knjizi, iako ona zapravo "važi

za demokraciju drugog vala koja je, međutim, stabilnost iz šezdesetih i sedamdesetih godina kasnije sukcesivno gubila” (195). Zadnja autoritarna vlast bila je u periodu od 1948. do siječnja 1958. kada je došlo do smjene diktatora Péreza Jiménezza vojnim pučem. Institucionalizacijski period Merkel je okarakterizirao kao period kompromisa elita koje su 1958. postigle pakt (privremena vlada nakon Jiménezova bijega) o poštenim izborima krajem iste godine, a koji je dovršen donošenjem novog Ustava 1961. Konsolidacija je započela stabiliziranjem demokracije u prvoj fazi (1958-1983), ali se odvijala na nestabilnim temeljima kojima je poveznica bila naftna renta te je usprkos poštenim i slobodnim izborima koji su se redovito održavali, definirana kao defektna demokracija – *partidocracia*, kako doslovno prenosi španjolski termin Merkel, odnosno vladavina dviju najvećih stranaka koje su se paktovima dogovarale o svim bitnim političkim pitanjima, izolirajući tako druge faktore od sudjelovanja u političkoj areni (period destabilizacije demokracije 1983-1998). Kraj je nade za konačnu konsolidaciju *Chavezova era* koja traje od 1998, a u kojoj se institucionalizirala delegativna demokracija, s golemom koncentracijom moći u rukama predsjednika.

Peru je od 1968. do 1980. bio, kako piše Merkel, “meka socijalno reformska vojna diktatura” (194) dvojice generala, Juana Velasca Alvarada i Francisca Moralesa Bermúdeza, koja je za cilj imala modernizaciju peruanskog društva u okviru korporativističkog modela vladanja, koji je međutim doživio neuspjeh pa su reforme morale biti opozvane, a vojska je bila postupno povučena. Kombinacijom upravljanja odozgo i podupiranja odozdo Peru je u razdoblju 1978- 1980. prošao tranziciju, te je kon-

stitucionalna institucionalizacija dovršena relativno brzo donošenjem Ustava 1979. i održavanjem parlamentarnih izbora 1980. godine. Usprkos uspjehu na početku osamdesetih, konsolidacija u Peruu bila je turbulentna zbog nedovoljne energičnosti elita da je ispravno provedu, što je rezultiralo time da se Peru svrstao među defektne demokracije. U devedesetima (Garcia) upao je u još veću političku krizu, produbljenu Fujimorijevim režimom koji je završio 2000. Stranačka konsolidacija je slaba, kao i razvijenost organizacija civilnog društva, što je najveća prepreka konsolidaciji peruanske demokracije.

Nikaragva je od 1937. do 1979. bila primjer sultanističke diktature obitelji Somoza i njenih bliskih suradnika. Tranzicijski period trajao je dugo, od 1979, kada je revolucijom srušen Somozin režim, do 1990. godine i pobjede Violette Chamorro na izborima. Radi se o periodu, koji se naziva i *sandinistička tranzicija* (prema pristašama revolucionara Augusta Sandina kojeg je ubio sam Anastasio Somoza 1934). Nakon što je vlast preuzela sandinistička oslobodilačka fronta (FSLN), stanje se pogoršalo iz više razloga: snažna protusandinistička politika izvana (najviše iz SAD-a u vrijeme Reagana), loša gospodarska situacija i krvav građanski rat sredinom osamdesetih. Konstitutivni izbori 1990. na kojima je pobijedila opozicija nisu značili dovršenje institucionalizacije, već je to postignuto tek 1995. usvajanjem ustavnih amandmana koji su promijenili odnose snaga u državnoj politici. O konsolidaciji demokracije u Nikaragvi teško je govoriti jer su se turbulencije unutar demokratskih okvira nastavile izborom populista Alemana za čijeg je mandata bujala korupcija, gospodarska kriza se produbila, a nezadovoljstvo raslo. Elite

su vladale paktom s opozicijom od kojeg su samo one imale koristi (Aleman sa sandinistima krajem devedesetih), što je ponovno na vlast dovelo sandinista Daniela Ortegu 2006. godine.

Meksiko je specifičan primjer dugogodišnje vladavine jedne stranke (Partido Revolucionario Institucional), što ga karakterizira kao zemlju s institucionaliziranim jednostranačkim režimom u periodu od 1917. do 1997, s time da se od 1977. do 1979. u toj zemlji odvijala prolongirana tranzicija koja je bila upravljana pregovorima. Sredinom osamdesetih, nakon dužničke krize 1982, postala je jasna potreba za formiranjem opozicije, te je stvoren pokret lijevog centra izvan PRI-a, ojačana stranačka konkurencija labavljenjem zakona iz 1987. i provedeni predsjednički izbori 1988. (pobijedio Carlos Salinas), što je u konačnici dovelo do izbora 1994, "najslobodnijih i najpoštenijih izbora na saveznoj razini" (206) – koji su, iako su bili poštene, bili upitne demokratske kvalitete zbog atmosfere straha uoči njihova održavanja. Proces institucionalizacije demokracije, prema Merkelu, dovršen je predsjedničkim izborima 2000. i pobjedom Vincentea Foxa, čime je okončana 71-godišnja vladavina PRI-a. Konsolidacija u Meksiku teče otežano zbog više razloga. Usprkos uspješnoj stranačkoj i konstitucionalnoj konsolidaciji, ograničenost civilne konsolidacije uvjetovana socijalnom heterogenošću društva, niska politička kultura – posebno kultura prihvaćanja izbornih rezultata, deficit pravne države, problemi narkomafije, krijumčarenje oružja i ljudi te ukorijenjena korupcija velike su prepreke konsolidaciji demokracije.

Konačno, Merkel zaključuje da sve demokracije Latinske Amerike boluje od iste boljke – slabost "na području pravne države; njezine dvije dimenzije,

važnje građanskih sloboda i prava i horizontalna odgovornost" (241).

U petom poglavlju (246-306) Merkel se bavi područjem Istočne i Jugoistočne Azije, gdje su demokratski sustavi i na početku 21. stoljeća iznimka (246). Unutar te regije bavi se autoritarnim režimima Filipina, Južne Koreje, Tajvana, Tajlanda i Indonezije i njihovim prijelazima u demokratski sustav. Kao pokretača transformacije u većini azijskih zemalja Merkel vidi modernizaciju, odnosno socijalnu transformaciju i socijalnu mobilizaciju koje je potaknula teorija modernizacije, u nekim državama brže (Južna Koreja, Filipini, Tajland), a u nekima sporije (Tajvan, Indonezija) (255).

Filipine je obilježio autoritarni sultanistički režim Ferdinanda Marcosa, posebice u periodu od 1972. do 1986. Naime Marcos je na vlast došao demokratskim izborima 1965. te opet 1969, ali je 1972. proglasio ratno stanje i otad vladao samovoljno, okončavši tako demokratski period u životu svoje zemlje. Prijelaz u drugi režim na Filipinima odvijao se brzo, 1986. i 1987. godine. Marcos je, nesvjestan izostanka podrške, 1986. raspisao predsjedničke izbore na kojima su oba kandidata (opozicijska kandidatkinja Corazon Aquino) proglasila pobjedu. U nemirnim tjednima koji su uslijedili izvršen je neuspjeli puč koji je izazvao masovne prosvjede, te je Marcos, shvativši da je neželjen od vlastitog naroda, pobjegao na Havaje, a godine 1987. održani su ustavni referendum i prvi slobodni izbori za Kongres. U fazi promjene/kolapsa režima na Filipinima važnu je ulogu imala mobilizacija iznuđena odozdo, ali u fazi institucionalizacije ipak je najvažnija bila stara politička elita koja je svojim upravljanjem situacijom okončala taj proces. Konsolidacija je bila blokirana zbog stalnih nereda

koje su izazivali lojalisti (pristaše Marco-sova režima) s jedne strane i zbog vlade koja nije bila sposobna nametnuti monopol vlasti s druge strane. Problemi konsolidacije očitivali su se u provedbi izbora (manipulacija glasovima, kupovina glasova i sl.), slabostima pravne države i izuzetno raširenim povredama građanskih prava, koje postoje i danas.

Južnom Korejom je do 1987. vladao birokratsko-vojni režim koji je formiran 1961. pučem mladih časnika predvođenih Park Chung-heeom, koji je vladao do svoje smrti 1979. Kada je Južna Koreja već počela proces liberalizacije nakon njegove smrti, generali Chun Doo-hwan i Roh Tea-woo državnim su udarom vratili državu u autoritarne okove. No usprkos tome u vladavini generala Doo-hwana postojao je visok stupanj građanskih i političkih sloboda, dok je nizak stupanj represije posljedica gospodarskog rasta. Ipak, labave strune režima otvorile su put k njegovoj promjeni, koja se zbilja u dvije godine (1985-1987) kombinacijom odozdo iznuđene mobilizacije i pogodbe. Pregovori su uvelike odredili tijek tranzicije i trajali su do 1987, kada su prekinuti, no do tada je već široki sloj stanovništva bio mobiliziran i treći povratak u okove autoritarizma nije bio moguć jer je vlada procijenila da je mudrije prepustiti se demokratskim tokovima nego angažirati vojne snage za eventualno gušenje pobune. Usvajanjem Ustava i predsjedničkim izborima 1987, a posebice parlamentarnim izborima 1988. okončana je faza institucionalizacije. Konsolidacija je bila "odgođena" usprkos povoljnim pretpostavkama kao što su nesklonost stanovništva nasilju i pozitivna gospodarska slika zemlje na početku tog procesa. S druge strane, konstitutivna konsolidacija, posebice u vidu provedbe prava na političko orga-

niziranje i komunikaciju, otežana je. Sloboda informiranja ograničena je kada je u pitanju Sjeverna Koreja, a Zakon o nacionalnoj sigurnosti daje represivnom aparatu (pre)velike mogućnosti djelovanja, stoga možemo reći da Južna Koreja nije uspjela dostići maksimum u konsolidaciji demokracije.

Tajvanom je od 1949. do 1988. upravljao jednostranački režim Kuomintanga nazvan modernizacijskom diktaturom, pod vodstvom Chiang Kai-sheka i njegova sina Chiang Ching-kuoa. Sedamdesetih godina prošlog stoljeća započela je promjena sustava upravljana odozgo kao rezultat stvaranja oporbe koja je nastala kao odgovor na krizu legitimnosti režima. Stare upravljačke elite pritom su tolerirale djelovanje nestranačkog pokreta Dangwai kojem je omogućeno i sudjelovanje na lokalnim i nacionalnim izborima. Iz pokreta je kasnije istupila prva opozicijska stranka – Demokratska stranka napretka. Ovdje Merkel ističe i jak utjecaj vanjskih čimbenika na promjenu režima, ponajprije povezivanje SAD-a u vrijeme Nixona s NR Kinom, što je dovelo do izolacije Tajvana. Institucionalizacija demokracije bila je dugotrajna, odvijala se u četiri faze i okončana je 1997. dopunom Ustava u kojoj je očuvan sustav podjele državne vlasti na pet grana (kineski): izvršno tijelo (premijer i kabinet), zakonodavno tijelo (parlament), nadzorno tijelo (neka vrsta vrhovnog revizorskog suda), sudbeno tijelo (najviše pravosudno tijelo države) i tijelo za odabir (činovnika) (271). U fazi konsolidacije Tajvan je prihvatio predsjedničko-parlamentarni sustav vlasti. Tajvansku konsolidaciju Merkel naziva uznapredovalom zbog stabilnih središnjih institucija vlasti, što se i potvrdilo u ožujku 2000. godine prilikom smjene vlasti na predsjedničkim izborima (DSN

i KMT) te godinu kasnije na parlamentarnim izborima. Merkel posebno ističe ulogu Visokog sudbenog vijeća (Ustavni sud) koje je aktivno poduprlo politiku demokratizacije na početku tranzicije (presudama o ograničavanju vojnih i policijskih ovlasti i dr.). Tranzicija je ovoj zemlji donijela i nacionalni identitet, jer se od promjene režima mnogo više ljudi izjašnjava Tajvancima nego Kinézima (285).

Tajland ima dugu autokratsku tradiciju sustava vlasti – od 1932. godine može se svrstati u skupinu birokratsko-vojnih režima. Otada je bilo mnogo zamjena čistih vojnih režima kvazicivilnima i obrnuto (252). Od ranih sedamdesetih takvi se režimi smatraju poludemokratskima zbog otvaranja i liberalizacije poretka, što je u osamdesetima dovelo do institucionalizacije mekog autoritarnog režima. Krajem osamdesetih (1988) počinje kratka demokratska faza koja traje do 1991, kada je zbog nezadovoljstva režimom izveden vojni puč na čelu s generalom Suchindom. On je 1992. godine, nakon masovnih prosvjeda u kojima je intervenirala vojska, odstupio s premijerskog položaja te je instalirana prijelazna vlada. Način promjene režima kombinacija je promjene upravljane odozgo (parlamentarni izbori) i iznuđene odozdo (sprečavanje vojske u naumu da i dalje vlada). Uzrok promjena režima može se tražiti isključivo u unutarnjoj politici Tajlanda jer se vojni režim prečesto koristio represijom kao sredstvom dobivanja političke moći, što se u konačnici pokazalo taktički lošim rješenjem situacije. Proces institucionalizacije dovršen je izborima za Predstavnički dom 1992. godine, kada su na snagu stupile i izmjene Ustava po kojima je “u okviru postojeće ustavne monarhije ostala sačuvana struktura dvo-

domnog parlamentarnog sustava” (272). Značajne ustavne reforme u vidu jačanja položaja premijera, uvođenja konstruktivnog glasovanja o nepovjerenju, uvođenja mehanizma koji omogućava uravnotežen i objektivan izbor sudaca i dr. ipak nisu uspjele spriječiti neuspjeh konsolidiranja tajlandske demokracije. Naime godine 2006. izbio je puč kraljevskih snaga udruženih oko vrhovnog zapovjednika vojske generala Boonyaratklina. Motiv za puč bilo je konstantno slabljenje uloge vojske i za demokratski režim neprihvatljiv način vladanja tajlandskog premijera Thaksina Shinawatre (2001-2006), bogatog poduzetnika koji je ograničio slobodu medija, postavljao na političke funkcije podobne osobe te za vrijeme svog mandata, slanjem vojske u suzbijanje pobuna, često kršio ljudska prava. Stoga je Tajland danas na raskrižju na kojem treba riješiti nekoliko unutardržavnih problema (problematični potencijalni konsenzus među elitama u budućnosti i jačanje institucija) kako bi neometano mogao odabrati demokratski put.

Indonezija je većinu druge polovice 20. stoljeća bila tzv. *upravljana demokracija*, što je u političkom smislu bio sinonim za vrstu autoritarnog sustava, još od 1957. kada je demokratski izabrani predsjednik Sukarno objavom rata dokučio demokratski sustav te u autoritativnom stilu vladao sve do puča 1965. Nakon toga je smijenjen (i formalno 1967), a vlast je preuzeo general-bojnik Suharto, izabran za predsjednika 1968, koji je također državom vladao autoritarno. Merkel njegov režim označava kao “vojno-birokratski režim u kvazicivilnom ruhu” (254). Takva vladavina okončana je 1998. smjenom vlasti uslijed masovnih demonstracija. Smjena vlasti bila je slična kao i u Tajlandu – kombinacija

demokratizacije iznuđene odozdo i započete odozgo. Naime uslijed vanjskih ekonomskih procesa odnosno njihova utjecaja na promjene u državi, predsjednik Suharto dao je ostavku. Od svih navedenih zemalja Indonezija je država na čiju su promjenu režima vanjske promjene najsnažnije utjecale (ekonomska kriza u regiji). Prijelazna vlada predsjednika Habibiea provela je reforme nužne za održavanje slobodnih i poštenih izbora 1999, kada je izabrana nova vlada na čelu s predsjednikom Wahidom. Tada je započeo proces institucionalizacije demokracije, ali većina ljudi koji su u njemu sudjelovali zapravo je potjecala iz Suhartova režima. Pristupilo se reformama Ustava, posebno odredaba koje se tiču sustava vlasti, jer je Indonezija imala Ustav skrojen po mjeri predsjednika. Razdoblje konsolidacije bilo je teško zbog toga što je Indonezija zemlja slabijeg socio-ekonomskog položaja. Nakon što je u srpnju 2001. smijenjen predsjednik Wahid i izabrana njegova zamjenica Megawati Sukarnoputro, došlo je do konfuzije u tumačenju Ustava jer iz starog Ustava (1945) nisu preuzete formalne odredbe o novonastaloj situaciji. Stabilizaciju je donio izbor generala Susila Bambang Yudhoyonoa za predsjednika 2004. Nestabilnost je rezultat multietničke indonezijske zajednice i čestih sukoba, koji su prijatna demokratskoj transformaciji zemlje. Postojanje pobunjeničkih grupa i česte intervencije vojske dodatno otežavaju situaciju. Stoga Indoneziju čeka dug i mukotrpan put ka završetku konsolidacije demokracije.

U šestom poglavlju (307-418) predmet je Merkelova interesa Istočna Europa. To je zadnja geopolitička regija koju obrađuje u sklopu trećeg vala demokratizacije, obuhvativši podregije Balkana te Poljsku, Čehoslovačku i DR Njemačku,

koje su kroz faze institucionalizacije demokracije stvorile ne samo nove sustave nego i države u Europi. Na kraju komparira Mađarsku, Poljsku, Rusiju i Bjelorusiju ocjenjujući uspješnost transformacije njihovih političkih sustava. Poglavlje počinje opisom specifičnosti vala demokratizacije u tom području te preuzima McFaulovu tezu o Istočnoj Europi kao jednom od najneuspješnijih područja kad je riječ o prelasku iz totalitarnih u demokratske režime, jer "od 28 postkomunističkih država samo se osam razvilo u liberalno-demokratske režime (Česka, Estonija, Letonija, Litva, Mađarska, Poljska, Slovenija i kasnije Hrvatska)... ostatak su diktature i liberalno-tranzicijski režimi" (307). Naime ono što Istočnu Europu čini posebnom u odnosu na druge regije jest to da su se tu odvijala tri procesa transformacije – politička (prijelaz iz diktature u demokraciju), privredna (s planske na tržišnu privredu) te državna transformacija (npr. u SSSR-u i Jugoslaviji) (307). Stoga Merkel detaljno opisuje tri grupe problema vezanih uz demokratizaciju postkomunističkih sustava: problem stvaranja nacionalne države, problem demokratizacije i problem preobrazbe gospodarstva. Ukratko, problem stvaranja nacionalne države sastoji se u tome što je opći društveni konsenzus teže postići u društvima sastavljenim od različitih etničkih, jezičnih, vjerskih i drugih skupina i kultura jer se u "ustavnu arhitekturu zemlje mora uvesti puno više elemenata konsenzusa i prava veta", što omogućuje političkim elitama da sabotiraju proces reforme odbijajući taj kompromis (311). Problemi demokratizacije uglavnom se mogu sažeti u proces koji treba proći tri hijerarhijske etape – prvo treba formirati kolektivni identitet, odnosno političku zajednicu koja će, nakon što se na toj osnovi razvi-

je suverena državnost izvana i iznutra, poslužiti kao temelj druge razine koja se konstituira i normira ustavnim i zakonskim normama, temeljem koje pak djeluju politički akteri (pri donošenju odluke, ostvarivanju interesa i postupanju po ostalim ovlastima određenim ustavom) (311). Važno je da svaka od tih razina bude na pravi način ispunjena kako bi se prešlo na višu, odnosno kako bi viša razina mogla funkcionirati ispravno. Treća grupa problema jest preobrazba privrede, što je izuzetno osjetljivo područje za političke elite koje često nakon prvog pobjedničkog zanosa gube na drugim izborima upravo zbog toga što su pokrenule gospodarske promjene koje građani u postkomunističkim zemljama najčešće ne dočekuju s oduševljenjem. U pravilu ih smjenjuje manje radikalna opozicija najavom postupnih (!) reformi, a nakon što se ni one ne provedu, u većini zemalja na vlast se vraća prvotna vlada (iznimka je Češka 1996). Osim toga problem je i nedosljednost privredne politike većine vlada, koje neposredno nakon pobjede najavljuju radikalne reforme, međutim nakon nekog vremena entuzijazam oko njihova provođenja polako opada jer imaju sve manju potporu naroda. Stoga, da bi osvojile još jedan mandat, zadnjih godinu-dvije uglavnom održavaju *status quo* (321).

Prijelazi u druge režime imali su različite oblike.

Tako je regija Balkana poslužila kao primjer za promjenu sustava upravljaju odozgo (posebno Albanija, Bugarska i Rumunjska). U Albaniji je nakon prve inscenirane promjene sustava i izbora 1991, koje su inicirale stare elite želeći stvoriti privid demokracije nakon nemira koje je izazvala opozicija zbog neprižnavanja regularnosti izbora, režim ipak konačno promijenjen 1992. Bugarska

je promijenila režim na sličan način – 1989. pučem unutar same Komunističke partije smijenjen je Živkov koji je na vlasti bio od 1954. Kao i u Albaniji "postkomunistička" stranka osvojila je većinu u parlamentu na prvim izborima 1990, no legitimnost pobjede osporavala je oporba, što je naposljetku rezultiralo novim izborima 1991. na kojima je pobijedio Savez demokratskih snaga. Rumunjska je najbolji primjer za ovakvu promjenu režima zbog toga što je prvi predsjednik Rumunjske nakon pada Ceausescua, Iliescu, bio pripadnik stare elite koji je svoj mandat potvrdio i na demokratskim izborima 1992. Tek je na izborima 1996. poražen od opozicijskog kandidata. To se vrijeme smatra i završetkom (u Istočnoj Europi najdulje) transformacije kontrolirane od starih elita.

Poljska je primjer za pogodbenu promjenu sustava, čije korijene treba tražiti još u osamdesetim godinama, u štrajkovima sindikata Solidarnost koji je general Jaruzelski zabranio, no to je samo ojačalo zajedništvo poljskog naroda. Na obje strane, i u režimskim elitama i u opoziciji prevladale su umjerene struje, te su razgovori o promjeni sustava započeti 1988. rezultirali pogodbom oko izbora za Sejm i ovlasti predsjednika 1989. godine. Nakon toga, iste godine, uslijedili su "poluslobodni" parlamentarni izbori, 1990. izbori za predsjednika te prvi slobodni izbori 1991. godine (333).

Kolaps režima u Čehoslovačkoj dogodio se u tri burna tjedna koja su završena dolaskom na vlast čehoslovačkih disidenata i zabranom komunistima da na bilo koji način sudjeluju u transformaciji. Nastupio je opći štrajk – nakon što su policija i vojska otkazale poslušnost i odbile pucati na svoj narod, a istaknuti dužnosnici ubrzano prelazili na stranu prosvjednika, komunistički je parlament

krajem 1989. izabrao Vaclava Havela za prvog predsjednika države. U lipnju 1990. pobjedom češkog Građanskog foruma i slovačke Javnosti protiv nasilja na parlamentarnim izborima završena je faza transformacije režima. Kao poseban slučaj kolapsa režima Merkel navodi DR Njemačku jer je uz kolaps režima došlo i do kraja države s obzirom na to da se cijeli režim temeljio na Jedinствenoj socijalističkoj partiji Njemačke (SED) koja je krajem osamdesetih izgubila sve razine legitimacije koje režim može imati (privrednu, političku, razinu pravne države i države blagostanja, ideološko-moralnu i nacionalno-državnu [336]) te pod vanjskim (promjene u susjednim zemljama) i unutarnjim pritiskom (masovni prosvjedi i bjegovi iz DDR-a), 1989. odstupila s političke scene (341).

Osnivanje države kao oblik promjene sustava karakteristično je i za baltičke demokracije, koje su prošle sličan put. I Estonija i Litva i Letonija bivše su države SSSR-a u kojima je promjena režima prošla glatko jer su komunisti ohrabreni liberalizacijskom politikom Mihajla Gorbačova postigli dogovor s nacionalnom opozicijom. Primjerice u Estoniji su pučka fronta i komunisti imali jedinstven stav prema Moskvi i odbacivali su politiku radikalne opozicije o postupanju s ruskom manjinom (30,3%). S druge strane, pobjedom pučke fronte u proljeće 1990. započeo je proces marginalizacije radikalne opozicije koji je okončan donošenjem Deklaracije o neovisnosti od strane Vrhovnog sovjeta Socijalističke Sovjetske Republike Estonije. Međutim proglašenjem neovisnosti pripadnici političke elite nisu odmah eliminirani iz vlasti, već su kao i u Čehoslovačkoj “promijenili stranu” i aktivirali se u pučkoj fronti te tako ostali politički aktivni i u novom poretku. U Letoniji, gdje

je udio ruske manjine iznosio čak 34%, promjena režima započela je demonstracijama 1987. koje su završene sukobima zbog intervencije sovjetskih snaga. Iduće godine osnovana je pučka fronta kojoj su se, kao i u Estoniji, priključili pripadnici starog sovjetskog režima te i nakon proglašenja nacionalne neovisnosti ostali u vrhu vlasti. Letonski pokret za nacionalnu neovisnost prisilio je umjerenu pučku frontu da zahtijeva proglašenje neovisnosti, te mu je pristupilo i jedno krilo komunističke partije Letonije pod vodstvom Anatolija Gorbunovsa (predsjednika Vrhovnog sovjeta). Izbori su održani u proljeće 1990, ali je pučka fronta dobila samo trećinu mandata. Gorbunovs je postavljen za predsjednika parlamenta. Taj preobražaj, kao i u Estoniji, karakterizira dogovor umjerenih strana režima i opozicije, te ako gledamo strukturu unutar političkih institucija, podjela vlasti između režimskih mekolinijaša i umjerene opozicije. Kasnije dolazi do jake diferencijacije stranačkog sustava, pučke su fronte zbog unutarnjih podjela postale razjedinjene, odnosno, kako kaže Merkel, “postale su žrtve vlastitog uspjeha što je tipičan transformacijski obrazac mnogih širokih proturežimskih koalicija” (347). U Litvi je pokret pučke fronte – Sajudis – nastao 1988. Bio je udruženje različitih političkih institucija i organizacija i također je imao mnogo visokorangiranih komunistu u svojim redovima, no usprkos tome već na početku su prevladale radikalne nacionalističke struje. Prvi slobodni izbori održani su 1989, a Litva je prva od baltičkih zemalja proglasila državnu neovisnost u ožujku 1990. Već u ljeto 1992. dolazi do smjene pučke fronte i Sajudis predaje vlast postkomunistima oko Brazauskasa koji iste godine postaje predsjednik države.

Vežano za segment institucionalizacije demokracije Merkel za svaki od tipova demokratskih sustava po Shugartu i Careyu navodi jednu državu kao primjer. Kao primjer parlamentarnog sustava vlasti navodi Mađarsku jer ima klasičnu podjelu karakterističnu za parlamentarni sustav vlasti, zakonodavno tijelo, dvodijelnu izvršnu vlast, neovisno sudstvo (sudove, državno odvjetništvo) te ustavni sud s brojnim ovlastima.

Poljska je primjer parlamentarno-predsjedničkog sustava vlasti. U tom mješovitom polupredsjedničkom sustavu predsjednika bira izravno narod, a vlada ima dvostruku političku odgovornost (parlamentu i predsjedniku). Jake ovlasti predsjednika znatno su smanjene u travnju 1997. godine.

Rusija s naglašenim položajem predsjednika republike spada u predsjedničko-parlamentarni sustav vlasti. Nakon sukoba zagovornika parlamentarizma s jedne strane i prezidencijalizma s druge, Ustav proglašen 1993. naginje prezidencijalizmu upravo zbog te snažne uloge državnog poglavara, koja je produbljena i "ustavnom praksom" predsjednika Jeljcina. Ne postoji ravnoteža unutar triju grana vlasti, što je bitno otežalo daljnju konsolidaciju demokracije.

Predsjednički sustav vlasti karakterističan je za Bjelorusiju – predsjednik ima velike ovlasti, imenuje i nominira vladu, a izvršna i zakonodavna vlast ustavno su jasnije razdvojene nego u parlamentarnim sustavima. No Bjelorusija je ipak relativno nestabilna upravo zbog tog modela predsjedničkog sustava vlasti, koji je na snazi od Ustava 1994. kada je Lukašenko postao predsjednik. Nakon ustavnog sukoba s parlamentom, 1995. i 1996. ustavnim je promjena dodatno povećao svoje ovlasti.

U poglavlju u kojem sagledava konsolidaciju Merkel uspoređuje sve navedene primjere na svim razinama: ustavne konsolidacije, predstavničke konsolidacije, konsolidacije ponašanja aktera veta i konsolidacije građanskog društva.

Na razini ustavne konsolidacije Mađarska ima umjereno pluralistički sustav, nema velike ideološke polarizacije da bi bila ugrožena demokracija niti ima relevantnih protusustavnih stranaka. Defekt se očituje u slabo izraženoj društvenoj usidrenosti političkih stranaka, navodi Merkel, koji smatra da su "vladajuće istočnoeuropske stranke u još većoj mjeri 'etatizirane' nego njihovih zapadnoeuropski pandani. Ako se ta diskrepancija između nedostatka društvene ukorijenjenosti i monopolističke okupacije državne moći ne smanji političke stranke neće biti dostatno sposobne ostvariti svoju predstavničku i posredničku funkciju prema državi i društvu" (385). Ipak, mađarski se sustav smatra najkonsolidiranijim od svih ostalih sustava. U Poljskoj je konsolidacija stranačkog sustava bila otežana zbog loše konstruiranog izbornog sustava, te je imala najveću fragmentaciju u prvom zakonodavnom mandatu (više od 10 stranaka). Društvena usidrenost stranaka još je slabije izražena nego u Mađarskoj, što se očituje u niskoj izornoj participaciji i slabom povjerenju u stranke (rijetko kad na izborima odaziv birača prelazi 50%). U Rusiji je proces stranačke konsolidacije "zapeo" u Jeljcinovo doba zbog prejakih interesnih sfera, odnosno, kako navode Boss i Steinsdorff, "predsjednik države i vlade nemaju najvažniju osnovu svoje moći u strankama nego u državnim lobijima" (387). Fragmentacija je relativno velika, kao i volatilitnost i polarizacija stranačkog spektra. Problem je i nedovoljna usidrenost stranaka u društvu,

koje imaju nedosljedne programe te loše i nestalne organizacijske strukture, što rezultira malobrojnim članstvom, olakšava raskol u strankama, potiče osnivanje novih i zapravo slabi ulogu političkih stranaka uopće. Bjelorusija je još nestabilnija od Rusije, i to ponajprije zbog odnosa predsjednika Lukašenka prema strankama i nedostatka političke kulture u zemlji. Kao posljedica takvog stila vladanja stranke su slabo usidrene u društvu, heterogene su kao u Rusiji i imaju slabu organizacijsku strukturu, što rezultira malim brojem članova i slabim odazivom birača na izbore.

Konsolidacija na razini posredničkih struktura (stranaka i udruženja) u svim se četirima zemljama razvijala različito. Mađarska se ističe kao svijetli primjer u odnosu na ostale zemlje. Najbliže Mađarskoj je Poljska, a glavni je problem u tim dvjema državama nedovoljna društvena ukorijenjenost stranaka. Političke stranke u Rusiji imaju tek sekundarnu ulogu u procesu državnog odlučivanja, kao i u Bjelorusiji u kojoj zbog stila vladanja predsjednika Lukašenka mreža političkih stranaka gotovo da i ne postoji. Prostor konsolidacija putem udruženja u svim je zemljama slabo iskorišten, no i tu je najviše napredovala Mađarska, nešto manje Poljska, dok u Rusiji i Bjelorusiji konsolidacija udruženja nije vidljiva.

U dijelu konsolidacija ponašanja aktera veta Merkel navodi Mađarsku i Poljsku kao zemlje u kojima nije bilo tipičnih opasnosti od jakih aktera veta (kao što su u Latinskoj Americi moćni veleposjednici). Za razliku od Mađarske i Poljske u Rusiji i Bjelorusiji (406) nema investicija i vlada skepsa prema "neodlučnim i nekonzistentnim mjerama političke i privredne reforme" (403). Glavna opasnost u tim zemljama dolazi iznutra,

od izabrane izvršne vlasti, konkretno od predsjednika države, u Bjelorusiji od Lukašenka, u Rusiji prikriveno od Jeljcina, a otvoreno od Putina.

U odlomku o konsolidaciji građanskog društva Merkel preuzima od drugih autora ili sam daje analize raznih segmenata građanskog društva u zemljama Istočne Europe. Ukratko, što se tiče povjerenja u državne institucije i društvene organizacije, u postkomunističkim zemljama ljudi u prosjeku najviše vjeruju policiji, crkvi, vojsci i sustavima socijalnog osiguranja, dok najmanje povjerenja imaju u sindikate. Indeks jakosti civilnog društva najveći je u Istočnoj Njemačkoj, slijede Slovačka, Češka, Estonija i dr. U prikazu konsolidacije demokratske političke kulture najveći indeks ima Slovenija, zatim Češka i Estonija, Mađarska i Hrvatska, Slovačka, Poljska, Litva i dr.

Zaključujući poglavlje o konsolidaciji istočnoeuropskih zemalja, Merkel na temelju indeksa sveukupne konsolidacije formira pet skupina država. U prvoj se nalaze one koje su proces konsolidacije uspješno završile – Slovenija, Češka, Estonija, Mađarska, Hrvatska, Poljska, Litva, Slovačka. U drugoj grupi su zemlje koje u sljedećih nekoliko godina očekuje dovršetak tog procesa – Bugarska, Letonija i Rumunjska. Skupinu nekonsolidiranih demokracija čine Makedonija, Albanija, Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, dok je Rusiju i Moldaviju zbog izuzetnih demokratskih defekata svrstao u četvrtu skupinu. U posljednjoj je skupini samo Bjelorusija, koju Merkel jedva smatra demokracijom.

U sedmom poglavlju (419-482) autor se bavi pitanjem demokratizacije "izvana", ističući tu demokraciju kao dodatan element koji se nadograđuje na uspješno obavljenu demokratizaciju "iznutra". U okviru "izvanjske" demo-

kratizacije Merkel tematizira problem odabira tog puta, odabira pravog trenutka za taj put, strategije te problem evaluacije promicanja demokracije. Kao poseban predmet proučavanja izdvaja povezanost demokracije i rata: utječe li rat na demokraciju, ratuju li demokracije manje, je li rat preteča uspostave demokracije, neka su od pitanja koja čitatelju postavlja Merkel, pomažući mu da uz rezultate empirijskih istraživanja pronade odgovore.

Na samom kraju autor daje svoju prognozu budućnosti, koja glasi jednostavno – *status quo*. Naime on je empirijskim istraživanjem zaključio da je u desetogodišnjem periodu (1995-2006) podjednak broj režima krenuo prema autokraciji i demokraciji, tako da smatra da će se taj trend nastaviti i dalje.

Izuzetno koristan i dugo očekivan hrvatski prijevod ovog Merkelova djela važan je svim analitičarima s područja

komparativne politike jer su na jednom mjestu vrlo pregledno opisani politički sustavi svijeta koji su prošli proces transformacije (iako Hrvatska nije posebno navedena, Merkel u predgovoru hrvatskom izdanju ističe napredak koji je postigla u kratkom vremenu, od 2000. kada ju je Freedom House označavao kao "djelomično slobodnu, ali je samo 10 godina poslije Hrvatska otklonila mnoge od teških defekata i na putu je prema konsolidiranoj demokraciji pravne države" [1]). Sistematičnost djela, koje na jednom mjestu i uz velik broj primjera iscrpno i precizno tipologizira političke sustave, definira faze transformacije i političke oblike transformacije te pruža geopolitički pregled tih zbivanja njegova je najveća kvaliteta i razlog zašto bi svi koje zanima ta tematika, a posebno analitičari iz područja političke znanosti i studenti političkih znanosti trebali imati ovu knjigu u svom radnom prostoru.

Barbara Mašić